

ЗМАГАЛЬНІСТЬ СТОРІН ЯК ОСНОВНА КОНСТИТУЦІЙНА ЗАСАДА СУДОЧИНСТВА

PARTIES' COMPETITIVENESS AS A BASIC CONSTITUTIONAL PRINCIPLE OF JUSTICE

Міліціанов Р.В.,

здобувач кафедри

загальноправових дисциплін факультету права та масових комунікацій

Харківського національного університету внутрішніх справ,

суддя Зарічного районного суду м. Суми

У статті аналізуються різноманітні наукові підходи до поняття змагальності, у зв'язку з чим формулюється розуміння змагальності сторін як конституційної засади судочинства. Також визначається момент виникнення процесуальної змагальності та характеризується її суб'єктний склад.

Ключові слова: судочинство, змагальність, конституційна засада змагальності, поняття змагальності сторін, суб'єкти змагальності.

В статье анализируются разнообразные научные подходы к понятию состязательности, в связи с чем формулируется понятие состязательности сторон как основной конституционной основы судопроизводства. Также определяется момент возникновения процессуальной состязательности и предоставляется характеристика ее субъектного состава.

Ключевые слова: судопроизводство, состязательность, конституционная основа состязательности, понятие состязательности сторон, субъекты состязательности.

In the article the various scientific going is analysed near the concept of competitiveness, in connection with what understanding of competitiveness of parties as constitutional is formulated help to alight rule-making. Also, the moment of origin of judicial competitiveness is determined and characterized her subject composition.

Key words: judicial procedure, competitiveness, constitutional principle of competitiveness, meaning of competitiveness, subjects of competitiveness.

Постановка проблеми. Важливість цього дослідження полягає в тому, що сфера дії конституційної засади змагальності сторін є досить широкою, тому важливо для реалізації функції судочинства і для захисту прав та свобод учасників спірних відносин утвердити єдиний підхід до застосування засади змагальності сторін. Першочергово на теоретичному рівні слід чітко та однозначно сформулювати модель змагальних процедур, яка відповідає положенням Основного Закону держави, і лише після цього поступово впроваджувати їх в законодавчій та практичній діяльності. Однак при ухваленні процесуального законодавства не в повній мірі враховано сутність та зміст змагальності сторін як основної конституційної засади судочинства.

Стан дослідження. Підбірку наукових робіт з досліджуваного питання становлять праці таких вчених, як Н.П. Кирилова, Г.Д. Побегайло, Г.П. Тимченко, В.Т. Маляренко, Л.М. Лобойко, В.В. Городовенко, А.С. Барабаш, М.А. Гурвич, І.Ю. Сопілко, Ю.М. Грошевий, П.В. Хотенець, С.М. Даровських, А.А. Маркуш, А.Ф. Клейман, М.Й. Штефан, Н.Н. Полянський, А.И. Макарин, Л.Р. Грицаєнко, та інших.

У доктрині національного конституційного права практично відсутні ґрунтовні дослідження принципу змагальності. Окремі питання, які опосередковано стосуються теми дисертаційного дослідження, відображені в наукових працях з кримінального, цивільного та адміністративного процесу, тобто окремих

галузей законодавства, але праці науковців у сфері конституційного права зосереджені на дослідженні основних засад судочинства в цілому, а не засади змагальності зокрема.

Актуальність обраної теми обґрунтовується також формуванням нових підходів до законодавчого врегулювання засади змагальності сторін у зв'язку з прийняттям Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року, Кримінального процесуального кодексу України від 13 квітня 2012 року, практикою Європейського суду з прав людини, необхідністю адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. З огляду на положення нормативних актів та існуючої судової практики метою здійснення судочинства є винесення протягом встановленого для вирішення справи строку на підставі повно та всебічно з'ясованих обставин справи, справедливого судового рішення.

Метою роботи є аналіз існуючих підходів до поняття змагальності в окремих галузях судочинства та з'ясувати з урахуванням положень Основного Закону сутність конституційної засади змагальності, визначити момент, з якого особа може розраховувати на використання нормативних засобів реалізації змагальних повноважень.

Виклад основного матеріалу. Термін «змагальність» походить від слова «змагання». Змагання – це боротьба, суперництво за досягнення переваги, кращого результату у вирішенні конфлікту.

Будь-який конфлікт – це спосіб виявлення та розв’язання протиріч. Конфлікт сторін у процесуальному сенсі – не тільки неминуче, але й необхідне явище, прямо запрограмоване законодавцем. Конфліктна поведінка об’єктивно складається з протилежно спрямованих дій учасників [5, с. 3]. Г.Д. Побегайло вказує, що полеміка, спір, зіткнення протилежних думок характерні для будь-якої сфери людської діяльності, отже не є виключенням і діяльність у сфері правосуддя [8, с. 4].

На думку Г.П. Тимченка, змагальність – це один із способів вирішення правових конфліктів, який визначає внутрішню структуру і зміст цивільного процесу. Термін «змагальність» точніше всього віддзеркалює одну із істотних рис процесу, а саме те, що в змагальному судочинстві вирішення справи відбувається лише внаслідок процесуальної боротьби двох суб’єктів, які протистоять один одному [9, с. 111].

Термін «змагальність» використовується в науці процесуального права в різних сутнісних значеннях – змагальність цивільного судочинства, змагальність кримінального судового процесу, змагальність сторін, змагальність сторін судового процесу, змагальне начало, принцип змагальності, змагальна основа, змагальний тип судочинства, змагальна форма судочинства, тощо [2, с. 38].

Змагальність розглядають як форму (тип, модель) кримінального судочинства, як метод правового регулювання процесуальних правовідносин, як принцип (засаду) процесу.

Так, Л.М. Лобойко виділяє змагальний метод правового регулювання, який має своє конкретне функціональне призначення. Названий метод притаманний тільки тим галузям права, для яких характерною є наявність сторін, що мають протилежні інтереси і відстоюють свої права та законні інтереси, змагаючись між собою. Сутність змагального методу полягає у забезпеченні впливу сторін кримінального процесу одна на одну через не залежного від їх інтересів арбітра (суд), наданні йому можливості стримувати активність сторін, пов’язану із незаконним створенням умов, що погіршують процесуальне становище іншої сторони [6, с. 40].

М.А. Гурвич визначає змагальність як принцип, на підставі якого особи, які беруть участь у справі, і сторони повідомляють відомості про юридичні факти, які мають значення для справи і надають необхідні докази, підтримують свої вимоги та заперечення і відстоюють у судовому спорі свою правоту. Принцип змагальності, на його думку, регулює формування фактичного і доказового матеріалу цивільної судової справи, розподіляє діяльність по ньому між сторонами, надаючи їм відповідні права і покладаючи на них відповідні обов’язки [3, с. 25–26].

С.М. Даровських також виходить з того, що змагальність є одним з принципів процесу, оскільки забезпечує захист прав і законних інтересів громадян, втягнутих в орбіту кримінального судочинства, встановлення істини в кримінальній справі і досягнення інших цілей судочинства, а так само відповідає усім вимогам, що пред’являються до принципів. [4].

А.С. Александров вважав, що «змагальність є не принципом кримінально-процесуальної діяльності, а її формою», що представляє собою спосіб вирішення спору між сторонами. Він досліджував змагальність в органічній єдності з диспозитивністю, відводячи першій роль форми процесу, а другій – роль рухової сили цього процесу, стверджуючи, що вони є двома сторонами одного явища – змагального процесу [1].

Змагальність як форма кримінального процесу визначає положення суб’єктів у системі цього процесу, їх права, обов’язки й взаємини один з одним, а принцип змагальності є механізмом для її забезпечення [7, с. 15–16].

Змагальністю, як вважав М.Й. Штефан, визначається весь процес відбору, подання, витребування, залучення тощо фактичного матеріалу, необхідного для розв’язання судом справи, встановлюються форми, методи і способи дослідження цього матеріалу, процесуальна діяльність суб’єктів доказування, її послідовність і правові наслідки. Утвердження своїх міркувань і оспорювання доводів, міркувань та заперечень іншої сторони визначають зовнішню форму цивільного процесу, надаючи йому змагального вигляду – боротьби, змагання сторін перед судом [10, с. 38].

На думку В.В. Городовенка, змагальність у кримінальному процесі проявляється у трьох аспектах. Це пояснюється тим, що вона обумовлює побудову кримінального судочинства (форма), характеризує основні якісні особливості галузі кримінально-процесуального права, що гарантують реалізацію елементів змісту змагальності у сфері правового регулювання кримінально-процесуальних правовідносин (принцип) і виражаються в нормативно передбачених гарантіях вчинення дій, які нею охоплюються (метод) [2, с. 38].

Отже, змагальність функціонує в різних проявах, сукупність яких дозволяє стверджувати про існування змагального судочинства.

Таким чином, вчені не мають єдиного підходу до визначення змагальності, виділяють її окремі елементи, зосереджуючи визначення на структурному поділі учасників процесуальних відносин, розмежуванні їх функцій або переліченні прав сторін, виокремлення повноважень суду. Статус змагальності коливається від заперечення її самостійності до виокремлення змагального типу ведення судового процесу.

Ми вважаємо, що змагання виникає з моменту зародження конфлікту, тобто спірних правовідносин. Однак наявність змагання не обов’язково вимагає активних дій протилежних сторін, адже власне конфлікт може існувати лише для однієї сторони як форма сприйняття дійсності, котра не влаштовує особу. Водночас, інша сторона конфлікту може вчиняти бездіяльність або використовувати конституційну гарантію свободи у власній поведінці, зокрема, щодо надання суду доказів чи доведення переконливості своєї позиції. Протилежними сторонами конфлікту можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, а також суспільний лад, певні правила поведінки, закріплені державою, які ідуть в розріз інтересам особи.

Процесуальне ж змагання починається з того моменту, коли поведінка особи починає підкорятися нормативно закріпленій процедурі звернення до суду. Зацікавлена особа, звертаючись до суду з вимогами про захист суб'єктивного права або ж охоронюваного законом інтересу, завжди відображає у своїй заяві елементи спору: суб'єктний склад, предмет, підстава спору та докази, що його підтверджують.

Тобто, складаючи позовну заяву з урахуванням положень процесуального кодексу, особа вже протиставляє свою позицію іншому учаснику суспільних відносин, наводить докази відносно своєї правоти, намагається обґрунтувати перед судом перевагу свого інтересу.

Навіть слідчий чи прокурор, вносячи відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань, вже на цій стадії ставить під сумнів правомірність певних відносин, розпочинає дії спрямовані на перевірку обставин вчинення злочину.

Враховуючи, що предметом дослідження є конституційна засада судочинства, то слід стверджувати, що про процесуальну змагальність можна вести мову, коли у відносинах беруть участь як сторони, так і юрисдикційний орган – суд. При чому, мова може йти не про будь-які дії, а лише ті, що впливають на правове становище учасників відносин. Протилежна сторона (відповідач, зацікавлена особа, підозрюваний, тощо) «силоміць втягнута в змагання» в результаті дії ініціюючої сторони (позивача, скаржника, прокурора).

У свою чергу, суд (як орган, а не суддя як посадова особа) розпочинає приймати участь у змагальних правовідносинах з моменту здійснення автоматичного розподілу процесуального документа, наданого ініціюючою стороною, адже такі дії вже опосередковано, хоча й випадково, впливають на права та обов'язки сторін. Адже розподіл справи на конкретного суддю, залежно від його завантаженості, досвіду роботи, впливає на термін, протягом якого вирішуватиметься спір, ставить сторони в залежність від якості складання цим суддею процесуальних документів, його емоційного стану тощо.

Враховуючи нормативний статус засади змагальності сторін як основної конституційної засади судочинства, реалізація конституційної засади змагальності сторін розпочинається з часу, коли в рамках будь-якої форми судочинства починають існувати ознаки конституційних засад процесуальної діяльності суду (норма прямої дії, безперервний, стабільний, виключний, юрисдикційний, гарантійний, забезпечувальний, базисний, системний, стабілізуючий характер), які є характерними і для змагальності сторін.

Тобто коли суд використовує будь-який з процесуальних інструментів захисту судовою гілкою влади прав людини і громадянина.

Відтак, вирішуючи питання щодо відкриття провадження по справі, залишення позову без руху чи повернення заяви, суд вже аналізує доводи заявника, контролює повноту виконання ним передумов для початку судового процесу (вимог кодексів щодо сплати судового збору, кількості примірників доку-

ментів, реквізитів сторін, тощо), враховує при цьому гарантоване Основним Законом держави та фактично необмежене право індивіда звернутися до суду з будь-якими вимогами.

Не можна стверджувати, що такі дії носять формальний характер, адже суд одночасно вирішує питання щодо підсудності справи (предметної, територіальної), а також санкціонує конституційне право особи на доступ до правосуддя. У кримінальному процесі, отримавши ще на стадії досудового розслідування клопотання слідчого, прокурора, суд навіть за відсутності протилежної сторони аналізує обґрунтованість внесення відомостей до ЄРДР на предмет наявності ознак злочину, оцінює співрозмірність інтересів держави обсягу втручання в права особи при застосуванні заходів забезпечення кримінального провадження.

Таким чином, навіть на первинних стадіях судової діяльності відбувається реалізація засади змагальності сторін, як протиставлення перед судом протилежних матеріально-правових інтересів, дізнавшись про існування яких суд починає надавати початкову оцінку спірним правовідносинам.

Тобто змагальність бере свій початок на підставі оформленого однією стороною та переданого до суду процесуального документа, в якому особа виражає свою позицію щодо власного матеріально-правового чи процесуального інтересу.

Для кожного суб'єкта правовідносин наявний свій прояв змагальності: для сторони – це протиставлення своїх доводів певним суспільним обставинам, поведінці протилежної сторони, третіх осіб; для суду – оцінка одержаних вимог на предмет процесуальної форми та законності.

Оскільки, змагальність сторін є нормативно закріпленою конституційною засадою судочинства, то її визначення як принцип чи метод носитиме обмежувальний характер. Змагальність сторін слід визначати через більш широке поняття засади.

Змагальна модель судочинства з розвитком громадянського суспільства починає займати домінуюче становище серед інших типів процесуальної діяльності, оскільки соціальна спрямованість держави зобов'язує в ході судового розгляду максимально забезпечувати права особи щодо надання доказів та формування предмету доказування, обрання способів захисту інтересів.

Тому, оцінюючи змагальність сторін як модель побудови судового процесу, можна стверджувати, що її елементи та конституційний статус створюють базові правила для функціонування судового процесу в цілому.

Висновки. Змагальність можна визначити як закріплену Конституцією України фундаментальну ідею, яка утверджує загальнодержавний порядок здійснення судочинства, регулює процесуальні відносини, котрі виникають у процесі розгляду справ судами всіх спеціалізацій, має на меті забезпечити ефективні процесуальні гарантії захисту прав людини та громадянина в ході використання права на судовий захист.

Враховуючи наявність конфлікту, сторін, суду, доказового матеріалу та активної процесуальної поведінки, яка реалізується в рамках конституційних засад судочинства, сутність змагальності сторін (в аспекті її конституційного статусу) полягає в процесуальній активності учасників (-а) процесу та суду, яка ґрунтується на конституційних засадах функціонування судової влади та направлена на вирішення судом за рахунок доказового матеріалу конфліктних правовідносин.

З аналізу елементів змагальності, конституційна засада являє собою засновану на розмежуванні доказових повноважень сторін та суду форму побудови судового процесу, в якій за рахунок ініціативності, рівності та диспозитивності гарантується повна реалізація сторонами можливостей щодо збирання доказів та доведення суду їх переконливості,

а процесуальна активність суду є обов'язковою та невід'ємною частиною процесу доказування, носить допоміжний характер, спрямована на врівноваження позицій сторін, встановлення первісних причин виникнення спору, досягнення істини та винесення справедливого правового рішення.

Таким чином, змагальність являє собою первинну, базову засаду судочинства, котра підпорядковується загально правовим основам побудови правової держави та скеровує діяльність інших принципів судового розгляду в напрямі утвердження змагальних елементів судочинства: розмежування повноважень сторін та суду, утвердження їх процесуальної активності по збиранню доказів, забезпечення рівності сторін, свободи в наданні доказів, максимальне наближення до істини за рахунок дій учасників процесу та суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Александров А.С. Диспозитивность в уголовном процессе : дис. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.09 / А.А. Сергеевич. – Нижний Новгород, 1995.
2. Городовенко В.В. Принципы судебной власти : [монография] / В.В. Городовенко. – Х. : Право, 2012. – 448с.
3. Гурвич М.А. Принципы советского гражданского процессуального права (система и содержание) Советское государство и право / М.А.Гурвич. – 1974. – № 12. – С. 25–26.
4. Даровских С.М. Принцип змагальності в кримінальному процесі Росії і механізм його реалізації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.law.edu.ru/book/book.asp?bookID=105574>.
5. Кириллова Н.П. Конфликтология и состязательность судебного разбирательства [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.spho.ru/media/pdf/_original/1/17_kirillova_myisl6pdf.pdf.
6. Лобойко Л.М. Поняття і структура судового (змагального) методу кримінально-процесуального права / Л.М. Лобойко // Вісник Верховного суду України. – 2004. – № 9(49). – С. 39–43.
7. Маркуш М.А. Принцип змагальності в кримінальному процесі України : [монография] / М.А. Маркуш. – Харків : СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2007. – 208 с.
8. Побегайло Г.Д. Судебные прения в советском уголовном процессе / Г.Д. Побегайло. – М. ВЮЗИ, 1982. – 39 с.
9. Тимченко Г.П. Зміст змагальності у сучасному цивільному процесі / Г.П.Тимченко // Право України. – 2005. – № 5. – С. 111–114.
10. Штефан М.Й. Цивільний процес : [підручник вищих закладів освіти для юрид. спец.] / М. Й Штефан. – К. : Ін Юре, 1997. – 595с.